

Verschenen in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 109-126.

## Werk en personeel op kastelen in Limburg

Wim Hupperetz

### Inleiding

Elk kasteel is in principe vanwege militaire redenen gebouwd. Toch kon de nadruk in de loop der tijd ook op andere functies komen te liggen omdat het betreffende kasteel bijvoorbeeld strategisch geen betekenis meer had, een centrum van grootgrondbezit of een belangrijke residentie was geworden.

Het personeel dat werkzaam was op een kasteel varieerde van kamerling tot kindermeid en van boogschutter tot bode. Boeren bewerkten de landerijen, klerken voerden administratie, ambachtslieden waren noodzakelijk bij het onderhoud van de gebouwen, soldaten in tijden van oorlog, en huispersoneel als de heer met zijn familie aanwezig was. Overigens woonde dit personeel ook op de voorburch of neerhof, in de buurt van de economiegebouwen zoals de stallen en de schuren. Verder werden vanuit het kasteel landbouw- en weidegebieden, (water)molens, visvijvers, warandes, maasveren en bosgebieden beheerd. Dit bracht eveneens werk met zich mee. De inkomsten werden geïnd door een ambtman, drossaard of een rentmeester. Deze beheerde de domeingoederen in opdracht van hun heer en hield een administratie bij waarin de inkomsten en uitgaven staan vermeld. Deze rekeningen werden vaak niet bewaard en kennen we vooral uit de periode na 1350. <sup>(1)</sup>

Het systematisch onderzoek naar personeel en werkzaamheden rond kastelen is in Nederland nog niet goed op gang gekomen. <sup>(2)</sup> Het zijn vooral de landsheerlijke rekeningen van Gelre (Montfort<sup>(3)</sup>, Ter Horst<sup>(4)</sup>) en Brabant (Valkenburg<sup>(5)</sup>, Rode<sup>(6)</sup>) die veel informatie verschaffen. Behalve deze kastelen, vaak groter omdat ze deel uitmaakten van grotere territoriale eenheden, beschikken we ook over informatie over kleinere kastelen die het centrum waren van een heerlijkheid. De rekeningen van de kastelen te Borgharen<sup>(7)</sup>, Stevensweert<sup>(8)</sup>, Kessel<sup>(9)</sup>, Oost<sup>(10)</sup>, Libeek<sup>(11)</sup> en Blitterswijk<sup>(12)</sup> dateren vrijwel uitsluitend uit de zestiende eeuw.

Het vaste personeel van een kasteel bestond allereerst uit een leidinggevend persoon die de werkzaamheden organiseerde en de boekhouding bijhield: de ambtman, de drossaard of de rentmeester. De omvang van het vaste personeel varieerde van een minimum van drie, zoals in Borgharen, tot een maximum van ongeveer vijftientig op het grote kasteel te Montfort. Kastelen als Ter Horst, Gennep, Borgharen, Stevensweert en Blitterswijk werden in de onderzochte periode echter niet of nauwelijks bewoond door de (lands)heer. Het is opvallend dat op de heerlijke kastelen Borgharen, Arcen, Oost en Blitterswijk geen poorters of wachters in dienst waren. Bij de landsheerlijke kastelen was dit anders geregeld. Dat geldt waarschijnlijk ook voor de uitbetaling. Deze geschiedde op de landsheerlijke burchten veelal in courant geld, terwijl op de heerlijke kastelen meer betaling in natura voorkwam. In Borgharen, Kessel, Oost en Blitterswijk werd het personeel in de zestiende eeuw uitbetaald in rogge, kleding en schoeisel. Het inkomensverschil en statusverschil tussen een ambtman of drossaard en zijn personeel was zeer groot. Een rentmeester werd niet altijd even goed betaald.

Fig. 8.1 Grafiek met uitgaven van kasteel Ter Horst.

### **Het kasteel als administratief centrum**

Met het ontstaan van grotere landsheerlijke territoria, groeide ook de organisatie van het administratieve beheer. Tot in de dertiende eeuw konden de adellijke heersers volstaan zonder een schriftelijke administratie van het domeinbeheer. Daarna zien we een voordurende toename van bezittingen en rechten in één hand, met het gevolg dat persoonlijke controle onmogelijk werd en er steeds meer mensen in dienst moesten worden genomen. Verder werden er ook hogere eisen gesteld aan de administratie vanwege de belastingheffing. <sup>(13)</sup>

Om meer vat te kunnen krijgen op het beheer van de bezittingen, verdeelde het landsheerlijke gezag het territorium in kleinere eenheden. De Brabantse bezittingen in Limburg, de Landen van Overmaas, bestonden onder andere uit het Land van Valkenburg en het Land van 's-Hertogenrade. Het Gelderse bezit was opgedeeld in de ambten Montfort en Kessel (met Ter Horst als administratief centrum) die samen met nog vier ambten deel uitmaakten van het Overkwartier van Gelre met als hoofdplaats Roermond. De kastelen Valkenburg, 's-Hertogenrade, Montfort en Ter Horst fungeerden in de late middeleeuwen als zetel van een drossaard of ambtman die echter vooral belast was met de rechtspraak en het bestuur.

Het financiële beheer van de domeinen zorgde soms voor grote problemen en we zien in de bronnen dan ook de sporen van de inspanningen die de landsheren zich getroostten om oplossingen te vinden. Zo werd het financiële apparaat van Gelre sterk aangepast tijdens en kort na de periode 1290-1295, toen het graafschap Gelre was verpand aan de graaf van Vlaanderen. Er werd een algemeen ontvanger ('overste rentmeester') en een rekenkamer in het leven geroepen. Verder zien we dat ook de grenzen van de ambten vast worden omschreven. <sup>(14)</sup> Een ander voorbeeld vinden we in de administratie van het Brabantse bezit in Limburg, zoals Valkenburg en 's-Hertogenrade. Deze gebieden werden volgens rapporten uit 1389 en 1393 aan de landsvorst Philips de Stoute op een rampzalige manier beheerd. Er werd roofbouw gepleegd op de bossen, akkers bleven braakliggen, kastelen werden verwaarloosd en er heerste algemene onveiligheid. Om te komen tot een meer efficiënt domeinbeheer stelde men een rentmeester-generaal aan voor het oude hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas. Deze rentemeester had van 1388 tot 1396 zijn schrijfkamer op kasteel Valkenburg. <sup>(15)</sup> In 1564 was de schrijfkamer boven de poort te vinden. <sup>(16)</sup>

Afhankelijk van functie en belang van het kasteel was er meer of minder personeel werkzaam op de schrijfkamer en kon deze uitgroeien tot een rekenkamer of kanselarij. <sup>(17)</sup> In kasteel Bleijenbeek was de administratie redelijk overzichtelijk; zo blijkt uit een boedellijst die in 1565 werd opgemaakt. In de schrijfkamer stond een comptoir en in een aantal koffers, kisten en kasten werden brieven, documenten, testamenten, cijnsbrieven, rekeningen en akten van huwelijksvoorwaarden bewaard.

Fig. 8.2 Op het schilderij De Boerenadvocaat van Pieter Breughel de Jonge (1618), is het interieur van een rommelige schrijfkamer afgebeeld. Collectie Bonnefantenmuseum Maastricht.

In de boedellijst van het kasteel van Hoogstraten (B) uit 1569 wordt het aanwezige huisraad van de rekenkamer en charterkamer beschreven. In de rekenkamer stond enig meubilair met daarop of daarin ontvangen brieven en een 'grootte mennechte van pampieren, memorien, inventarysen, minuten, lyacen nergens toe dienende zoo 't schynt'. De charterkamer herbergde hier de grootste hoeveelheid administratie. Documenten die bij elkaar hoorden waren letterlijk gebonden doordat ze aan een veter (lias) waren geregen; een andere manier was het bewaren in een langwerpige zak (fig. 8.2).<sup>(18)</sup>

## Het kasteel en het domeinbeheer

Kastelen vormden centra van grootgrondbezit.<sup>(19)</sup> Het beheer van dit grootgrondbezit of domein berustte bij een rentmeester die de produkten voor een zo hoog mogelijke prijs diende te verkopen, diensten zo goedkoop mogelijk moest laten verrichten en verder toezicht hield op de inning van de belastingen (tienden).

In Blitterswijk mocht de rentmeester bepaalde gronden tegen een (gunstige) pacht laten bewerken; hij ontving geen salaris. De rentmeester van kasteel Borgharen kreeg zijn salaris in redelijk waardevast rogge uitbetaald en werd regelmatig voorzien van schoeisel en winter- en zomerkleding.<sup>(20)</sup> Op landsheerlijk niveau werd wél in klinkende munt betaald. In de aanstellingsbrief van de drossaard van Montfort uit 1394 werd zijn jaarlijks inkomen bepaald op 540 Gelrensche gulden. Bovendien kreeg hij ook voer voor zes paarden (150 'malder' haver). Hij had verder inkomsten uit de visserij, het houden van varkens en het innen van boetes. De opzegtermijn van de hertog was één maand terwijl de drossaard zijn vertrek twee maanden van tevoren diende aan te kondigen.<sup>(21)</sup> De ambtman die op kasteel Ter Horst zetelde, kreeg in 1457/58 honderd Rijnse gulden voor het ambtmanschap en het beheer van kasteel Ter Horst, vijftig Rijnse gulden vanwege het schoutambt, 22,5 Rijnse gulden voor de paarden en tien Rijnse gulden voor voer.<sup>(22)</sup>

Het grondbezit kon bestaan uit akkerland, weidegebied, visgronden, turfgronden, boomgaarden en bosgebied. In 1326 werd het voor kasteel Bleijenbeek als volgt omschreven: 'lande, sande, heyden, weyden, bosch, broeck, vischerien, wiltbanen, torff, venen ende met allen anderen heuren tobehoor'.<sup>(23)</sup> De inkomsten bestonden uit pachten van de verschillende pachthoeven, molens, visrechten en de verkoop van graan, turf, fruit en hout. Akkerbouw had vooral betrekking op het verbouwen van graan; op de vruchtbare kleigrond verbouwde men tarwe en op de schrale zandgrond meestal rogge, gerst, haver, boekweit en erwten. Verder teelde men in Blitterswijk ook vlas dat men op het kasteel verwerkte tot linnendoek. Voor het binnenhalen van de oogst en het dorsen schakelde men op kasteel Blitterswijk jaarlijks zo'n vijftien arbeiders in.

Fig. 8.3 IJzeren landbouwgereedschap uit de zestiende eeuw: hark en riek, kasteel Arcen, gaffel en schep, kasteel Schaloen, bruiklenen particuliere collectie en ROB

De oogst, bestaande uit granen en zaden, werd op de zolders opgeslagen. Volgens een boedellijst van kasteel Kessel uit 1585 werden hier op de zolders rogge, weit (tarwe), spelt, gerst, boekweit, haver, rapenzaad en erwten bewaard. Op het grasland hield men runderen, varkens, schapen, geiten en paarden. Ossen en paarden werden als trekdiere gebruikt bij het bewerken van het land. Runderen, varkens, schapen en geiten waren de belangrijkste vleesleveranciers.<sup>(24)</sup> De rekeningen die werden bijgehouden tijdens de belegering van kasteel van Blitterswijk geven een goede indruk van de boerengemeenschap die rondom het kasteel woonde en werkte. In 1586 zochten 29 gezinnen uit het dorpje Wanssum en 48 gezinnen uit Blitterswijk hals over kop hun

toevlucht tot het kasteel. In totaal namen ze 99 koeien mee. Voor elke koe betaalde men vijf stuivers en elk gezin betaalde twee of drie stuivers per week.<sup>(25)</sup> De veestapel van kasteel Borgharen bedroeg in 1571 28 runderen, 25 varkens en tien biggen.<sup>(26)</sup> Bij enkele kastelen worden ook boomgaarden of de aankoop van fruitbomen genoemd. De rentmeester van kasteel Blitterswijk kreeg van zijn heer in 1590 de opdracht om de boomgaard vrij te houden van schadelijke beesten. In Borgharen kocht de rentmeester in 1556 17 'peerboom' en 26 'appelboom'.<sup>(27)</sup> De appeloogst wilde nog wel eens mislukken, zoals blijkt uit de rekeningen van kasteel Oost: 'die appel waren gemist ende geyn vercocht'. Verder werden hier in 1560 ook noten verkocht.<sup>(28)</sup> Het beheer van de bossen lag in handen van de boswachter of 'bosschhueder' zoals hij in Borgharen werd genoemd. De rentmeester van kasteel Blitterswijk mocht jaarlijks niet meer dan twee karren hout kappen.<sup>(29)</sup> Zonder een goed beheer werd op grote schaal illegaal hout gekapt en liep de opbrengst van het bos snel terug. Het domaniale bos van het Land van Valkenburg was het Ravensbos, dat ongeveer 240 ha omvatte. In 1395 stonden hier geen bomen meer die ouder waren dan zeven jaar.<sup>(30)</sup> Hetzelfde gold voor de bosgebieden van de Meinweg; daar waren in de vijftiende eeuw nauwelijks nog opgaande bomen als eiken en beuken te vinden.<sup>(31)</sup> Mogelijk was deze situatie in de zestiende eeuw weer enigszins verbeterd, want in 1549 mocht de drost van Montfort een huis van vijf gebinten laten timmeren 'van des Keyzers houte uuyt Montforder bossche'.<sup>(32)</sup>

De landerijen die grensden aan de Maas moesten in het oog worden gehouden omdat de oever steeds de neiging had zich te verplaatsen. In Stevensweert, gelegen aan een buitenbocht, werd het kasteel voortdurend bedreigd door de Maas. Hier waren dan ook drie tot vijf 'batters' aangesteld die gedurende enkele maanden per jaar de dammen en beschoeiingen, de 'batten', op de oevers aanlegden en verstevigden. Hiervoor gebruikten ze hout (onder andere wilgentakken) uit een griend.<sup>(33)</sup> Als dammen niet werden hersteld of juist werden aangelegd, kon er land verloren gaan, hetgeen weer tot geschillen en processen kon leiden. Zo ook in 1561 toen de jonker van Libeek een 'processe van der batten aengaende' in Brussel voerde.<sup>(34)</sup>

## Het kasteel als bouwplaats

Bouwwerkzaamheden konden plaatsvinden vanwege twee redenen. In de eerste plaats moest er aan de gebouwen het reguliere onderhoud plaatsvinden. Daarnaast kon een deel van het kasteel worden verbouwd of kon er een nieuw gebouw worden neergezet. Een grote verbouwing of een nieuwbouw vereiste nogal wat voorbereiding en organisatie. Er moest een plan voorliggen, materiaal moest worden gekocht en personeel worden aangeworven. Tijdens de prestigieuze verbouwing van kasteel Montfort werkten tussen de vijftiendertig en zeventig werklieden gedurende twee jaar (1342-1343) aan het kasteel. De timmerlieden, de opperknechten, gravers en dragers waren vooral uit de regio geworven. Gespecialiseerde werklieden waren afkomstig uit verder weg gelegen plaatsen. De bouwmeester kwam uit Utrecht en de steenhouwers kwamen uit Brugge, Venlo, Arnhem, Dalhem en Elten.<sup>(35)</sup> Eenzelfde patroon doet zich voor bij de bouw van de toren van kasteel Rode: de dakdekker woonde in Seraing en de steenhouwer kwam uit Aken aangereisd.<sup>(36)</sup> Mogelijk hangt dit ook samen met het bestaan van een hertogelijk bouwbedrijf dat gebruik maakte van een vaste groep ambachtslieden zoals dat bijvoorbeeld in Holland het geval was.<sup>(37)</sup>

Fig. 8.4 Herkomst van de arbeiders werkzaam op kasteel Montfort in 1342-1343.

Bij het reguliere onderhoudswerk aan het kasteelgebouw werd de lokale timmerman, eventueel met zijn knecht, ingehuurd. De meer gespecialiseerde ambachtslieden zoals de

glasmaker of een dakdekker kwamen van verder. De verhouding tussen materiaalkosten en loonkosten bij grote bouwondernemingen zoals te Montfort (1342/43) en Rode (1389-91) was één op twee. Bij reguliere onderhoudswerkzaamheden te Horst (1409-60) en te Borgharen (1485-1556) was de verhouding tussen de materiaalkosten en de loonkosten ongeveer één op anderhalf.<sup>(38)</sup> Dat wil zeggen dat voor elke gulden die aan materialen werd uitgegeven er anderhalve gulden aan lonen werd uitbetaald. Bouwmateriaal was alleen duur als het van ver getransporteerd moest worden. Dat gold met name voor hout, natuursteen en leien.

Mergel uit de Zuid-Limburgse mergelgroeven werd, evenals de Namense steen en de leien, via de Maas aangevoerd. Gerard Herwich, de kapelaan van de hertog die de dagelijkse leiding had over de bouw te Montfort, ontving regelmatig mergel. De zaterdag na sint-Jan (24 juni) 1342 had hij 25.000 'merghelen steens' gekocht. Deze werden tot de Vlootbeek gezonden en bereikten zo het kasteel.<sup>(39)</sup> De Namense steen werd gewonnen in steengroeven tussen Dinant en Hoei. Voor het grote bouwproject in Montfort kochten de kapelaan en meester Jan steen in Namen die men in drie scheepsladingen naar Montfort vervoerde. De steenhouwers lieten op deze harde steen hun merken veelal achterwege.<sup>(40)</sup> Veertiende-eeuwse steenhouwerstekens kennen we wel van kasteel Valkenburg.<sup>(41)</sup> In de ruïne van Montfort is de Namense steen herkenbaar als grote licht-grijze blokken. Ook een andere niet bekende steensoort zal gebruikt zijn. Aan het eind van de rekening blijkt namelijk dat de kapelaan een oproep liet uitgaan aan verschillende ambtmannen om steen naar de bouw te voeren.<sup>(42)</sup> De meeste leien kwamen uit de omgeving van Fumay (F), waar zich een belangrijke groeve bevond, de Fosse Martin.<sup>(43)</sup> Deze naam werd later verbasterd tot Merten Vos of 'Marthefois geheiten Martgant' zoals blijkt uit een vermelding uit de domeinrekeningen van kasteel Valkenburg.<sup>(44)</sup> Het ging om groene en paarse rechthoekige leien die volgens een halfsteensverband werden gelegd, de typerende Maasdekking die ook nu nog in Limburg wordt toegepast.

Reeds in de oudheid wisten de bouwers dat door het branden van kalksteen, mergelsteen of schelpen een zeer goed bindmiddel ontstond als basis voor de mortel. Kalk in schelpen of gesteenten bevat echter koolzuur dat door middel van verhitting verwijderd moest worden om de kalk te kunnen gebruiken. Dit proces gebeurde in een kalkoven. Zo ontstond ongebluste kalk. Om die te 'blussen' met water, werd een soort kuil gegraven, de zogenaamde kalkput.<sup>(45)</sup> Op de binnenplaats van kasteel Valkenburg is een dergelijke kalkput opgegraven.<sup>(46)</sup> Bakstenen, maar liefst 890.500, werden waarschijnlijk in de directe omgeving van kasteel Montfort gebakken. We weten namelijk dat de bakstenen per kruiwagen naar het kasteel werden vervoerd. Dat het om grote hoeveelheden gaat blijkt wel uit de vergelijking met de bouw van een ridderzaal van het Muiderslot; daar waren 282.000 bakstenen nodig.<sup>(47)</sup> In totaal werden in de rekeningen vijftwintig ovens genoemd.

Fig. 8.5 IJzeren gereedschap gebruikt bij bouwwerkzaamheden: troffel en passer, kasteel Arcen zestiende eeuw, nijptang, Hertogenhof Venlo, bruiklenen particuliere collectie en ROB.

Het eikehout dat in 1342-1343 op kasteel Montfort werd gebruikt, was via een overslag te Roermond over de Maas en de Vlootbeek naar het kasteel getransporteerd. Een deel van het timmerhout kwam uit de eigen bossen, het Elmpterwald. Er werden geen specifieke houtsoorten genoemd. Voor de meeste kapconstructies, het dakbeschoot (bij leien daken) en vakwerkwanden werd eikehout gebruikt. In het zuiden van Nederland werd het inlands eikehout schaarser en moest men in de loop van de late middeleeuwen steeds meer een beroep doen op de bosbestanden in de omgeving van Luik.<sup>(48)</sup> Tijdens vijftiende-eeuwse herstelwerkzaamheden aan de daken van kasteel Valkenburg kocht men eikehout uit de

Ardennen; het hout werd tot Limmel over de Maas getransporteerd. (49) Voor de bouw van een schuur bij kasteel Oost haalde men in 1560 het eikehout uit Walverburch in het Land van Dahlem (B.). (50)

Stro kwam eveneens uit de omgeving. Het dekken van het dak en het afsmeren met leem ('leemplecken') werd door dezelfde personen uitgevoerd. Tijdens de verbouwing van kasteel Montfort werden in totaal 26.000 schoven stro gekocht, waarbij ruim eenderde gebruikt werd voor het nieuwe huis, een kwart voor het honthuis en de rest voor nog twee huizen. Tot in de vijftiende eeuw, en veelal nog later, bleven op het platteland de daken met riet of stro gedekt. Daarop vormde het kasteel slechts gedeeltelijk een uitzondering. Uiteraard maakte in de late middeleeuwen een leien dak meer indruk en was het beter bestand tegen vuurpijlen. Maar desondanks zijn er veel voorbeelden dat belangrijke delen van kastelen met stro of riet waren gedekt. Tijdens de bouw van de toren van kasteel Rode in 1389-91 gebruikte men 1800 schoven stro als dakbedekking. (51) En ook kasteel Valkenburg was gedurende de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw met stro gedekt. (52) Verder zijn er ook uit andere delen van Nederland voorbeelden te noemen: kasteel Loevestein (1373/74) (53), Oostvoorne (1388/89) en Woerden (1415/16). (54) In Limburg werd vrijwel uitsluitend stro gebruikt in plaats van riet. Het stro werd in schoven gekocht, het riet in vym (= 100 bossen). In 1496/97 kocht men voor het dekken van een schuur, een poort en een stal op het Hertogenhof te Venlo 73 'vymen schoeff' stro afkomstig uit Sevenum. (55) Ook in Borgharen (56), Oost, en Ter Horst gebruikte men stro.

De rekeningen van kasteel Ter Horst en Borgharen maken duidelijk dat de uitgaven ten behoeve van onderhoudswerkzaamheden slechts een gering deel uitmaakten van de totale uitgaven. Deze uitgaven hingen sterk samen met de (frequente) aanwezigheid van de heer zoals duidelijk blijkt uit de uitgaven voor kasteel Borgharen: daar stegen de uitgaven sterk na 1530 toen de familie Scheiffart de Merode meer op het kasteel ging resideren.

Fig. 8.6 Grafiek met daarin de uitgaven voor het onderhoud van de gebouwen en de overige uitgaven van kasteel Borgharen.

## Het kasteel en de oorlogsvoering

De oorlogsvoering met behulp van kastelen was weliswaar nieuw in de middeleeuwen maar in werkelijkheid was dit soort oorlogsvoering al in de Romeinse periode ontwikkeld. De middeleeuwse fortificatie-methoden waren niet erg vernieuwend, met uitzondering van de motte-kastelen, die snel en goedkoop konden worden aangelegd. Het lijkt erop dat de bestaande residenties vanaf 1050 vanwege een verhevigde machtsstrijd werden versterkt. In tegenstelling tot de vroegere walburchten, die bedoeld waren tegen invallen van de Vikingen, werden kastelen vooral aangelegd vanwege een interne machtsstrijd. Ze symboliseerden de toenemende agressie in een samenleving waar de bevolking sterk toenam en steeds grotere economische reserves in handen kwamen van een kleine groep lokale heren die zich in conflicten gesteund zagen door hun clientèle. Hun kastelen werden na de elfde eeuw al snel beter versterkt door het gebruik van steen en de aanleg van bredere en diepere grachten. (57)

Hoewel strijden in een veldslag een belangrijk ridderideaal was, werden de meeste oorlogen uitgevochten via belegeringen. Dit gold in de elfde en twaalfde eeuw nog meer dan in de late middeleeuwen. (58) Een veldslag was veelal niet meer dan de laatste fase van een ingewikkelde conflictsituatie. Omdat de gevolgen vaak zo dramatisch konden zijn, probeerde men een veldslag zoveel mogelijk te voorkomen. In die veldslagen speelden de gepantserde ruiters, de ridders, een belangrijke rol. Aanvankelijk waren dit onvrijen,

'ministerialen' genoemd, die behoorden tot de clientèle van een heer. In de twaalfde eeuw, toen de eerste kruistochten werden uitgeschreven, kreeg het ridderschap een gewijd tintje. Vanaf die tijd probeerden ook de adellijke families tot de ridderschap door te dringen. Het paard en de uitrusting waren van groot belang voor een ridder; de financiële lasten van het ridderschap maakten dat het aantal ridders in de dertiende eeuw terugliep. Toen de traditionele ridderlijke rol in de laat-middeleeuwe oorlogvoering verkleinde, verlegde de adel zijn aandacht meer naar duels en tourooien.<sup>(59)</sup> In het kasteel wordt het ridderschap weerspiegeld door de paardenstallen en de wapen- en harnaskamers.

De oorlogsvoering dus bestond vooral uit belegeringen en daarom was het kasteel in militaire conflicten een belangrijk machtsinstrument. De bouw van kastelen werd onderworpen aan allerlei beperkende maatregelen met betrekking tot pallisades en de diepte van de gracht. Het meest drastische en grootste machtsvertoon was natuurlijk het verwoesten en ontmantelen van een burcht. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1122, toen Gozewijn II van Heinsberg 'de Falcomonte' met zijn leenheer, de keizer, in conflict kwam. Dat leidde, na een belegering van zes weken, tot een verwoesting van de burcht te Valkenburg.<sup>(60)</sup> In het brandpunt tussen Brabant en Keulen zou het kasteel nog diverse malen belegeringen en verwoestingen moeten verduren, zoals in 1238, 1287/88, 1327, 1329 en 1465.

Fig. 8.7 Doorsnede van kasteel Valkenburg, ten tijde van de belegering van 1465.

Het kasteel kon op allerlei manieren in een belegering functioneren. Meestal verschansten de belegeraars zich in de directe omgeving. Ging men over tot een bestorming dan kon men dit doen door een verrassingsaanval. Indien dit geen succes had, ging men over tot een langdurige blokkade en bediende men zich van dreigementen, omkoping of ging men op zoek naar zwakke plekken in de verdediging. Het beste moment om een belegering te starten was als de oude oogst bijna op was en de nieuwe oogst nog niet binnen was. "Verwoest eerst het land en dan het kasteel", was het devies. Door de slechte voeding en onhygiënische omstandigheden konden ziektes zich zowel bij de belegerden als bij de belegeraars gemakkelijk verspreiden.<sup>(61)</sup> De beschrijvingen van de Gelders-Brabantse oorlog aan het einde van de veertiende eeuw geven een goede indruk van het laat-middeleeuwse krijgsbedrijf, dat bestond uit korte militaire campagnes, afgewisseld door lange bestandsperiodes waarin rooftochten plaatsvonden. Zowel Brabant, onderdeel van het Bourgondische rijk, als Gelre probeerden hun bezittingen ten koste van elkaar uit te breiden. Gedurende de jaren 1386-88 en 1397-99 resulteerde dit in militaire campagnes van de Brabanders, gesteund door Luikenaren. In 1387 werd het Gelderse Straelen verwoest en een jaar later plunderden Brabantse troepen het ambt Montfort en het ambt Erkelenz.<sup>(62)</sup> In 1397 laaide het conflict weer op en in de daaropvolgende jaren verbleven de legers in de Landen van Overmaas en Gulik. In het voorjaar van 1398 arriveerde het Brabantse leger van 40.000 man bij Maastricht.

De legers konden bestaan uit ridders, boeren die hun herediensdienst moesten vervullen, huurlingen en schuttersgilden uit de steden. Ridders waren als leenmannen verplicht om hun heer in de strijd te steunen. Gedurende de eerste zes weken deden ze dit gratis. In geval een conflict langer duurde, kregen ze een daggeld.<sup>(63)</sup> Dat gold ook voor 25 ridders, elk met twee of meer paarden, die in 1393 gedurende tien dagen op kasteel Rode werden ingekwartierd.<sup>(64)</sup> In de gewoonterechten van Wittem staan de herediensdiensten van de dorpelingen genoemd. Als 'der heer van den vijanden besocht weer oft vreesse hadde, soe sijn oyk een paer nabueren gewoonlijck tot Witthem comen te waecken. Ende die waecke sal omgaan, alle nachts twee anderen, in de voirste port ende op den damme'.<sup>(65)</sup> Daarnaast kon men ook opgeroepen worden om zijn heer in een veldtocht te steunen. Dit was het geval in 1411, toen maar zo'n 1400 voetknechten zich bij kasteel Ter Horst

verzamelden in verband met de Arkelse oorlogen.<sup>(66)</sup> De kosten van de militaire operaties werden vrijwel geheel gedekt uit bijzondere inkomsten zoals extra belastingen en opgelegde soldijbetalingen.<sup>(67)</sup>

Voor een groots opgezette veldtocht was niet alleen veel geld nodig; ook de voorbereiding was belangrijk. In de militaire verhandeling *Crijchhandel van den deurluchtighen heer Hertoghs Philips van Cleve* uit 1516 krijgen we een indruk van de voedselvoorraden voor de vaak duizenden krijgslieden, ridders met hun paarden en voetvolk. In theorie was het noodzakelijk dat iedere man een dagelijks rantsoen kreeg van één pond vlees, één kan wijn en ongeveer 1,75 liter graan. Voor een paard moest ongeveer vijftien liter gerst of twintig liter haver beschikbaar zijn; dat is veel vergeleken met de zes tot twaalf liter haver die een ploegpaard volgens dertiende-eeuwse gegevens nodig had.<sup>(68)</sup> De rentmeester-generaal van de Landen van Overmaas kreeg dan ook de opdracht op de kastelen voorraden aan te leggen. Desondanks plunderden de Brabantse legers op diverse plaatsen in Overmaas molens en boerderijen. In 's-Hertogenrade liep het aantal karren (met meer dan twee paarden) terug van 1500 in 1397 tot 600 in 1398; hetzelfde zien we in Gulpen waar het aantal karren met wijn terugliep van 780 in 1397 naar 345 in 1398.<sup>(69)</sup>

De eigenlijke oorlogshandelingen vonden plaats in het Gelders-Gulikse gebied. Nieuwstadt werd ingenomen, maar Roermond werd zonder resultaat belegerd, waarna het Gulikse gebied werd gebrandschat. Kasteel Montfort, de belangrijkste versterking in het zuidelijk deel van het Overkwartier, liet men blijkbaar ongemoeid. Toch verwachtte men ook hier een aanval, want er heerste een koortsachtige activiteit. Twee boden werden vanuit het kasteel naar Luik en Maastricht gestuurd om te spioneren.<sup>(70)</sup> Ter bevoorrading van de legers heeft de drossaard verscheidene malen brood naar bondgenoten gestuurd, maar de meeste boden pendelden slechts met brieven tussen de drossaard en de hertog op en neer. Soms was er echter persoonlijk overleg noodzakelijk, zoals op zondag 18 november 1397 toen de drost van Montfort naar de hertog reed om zijn mening te vragen over een extra bezetting op kasteel Montfort.<sup>(71)</sup> Dat was nodig ter bescherming van het kasteel maar bleek ook gewenst omdat het aantal gevangenen sterk was toegenomen. De torenknechten, tevens bewaker van de gevangenen, kregen daarop versterking met één man.<sup>(72)</sup> Blijkbaar waren er gevangenen gemaakt in verband met de oorlogshandelingen.

Fig. 8.8 Voetboeien, zestiende of zeventiende eeuw, collectie Limburgs Museum.

De aanwezigheid van een gevangenis of 'stock' hing samen met de uitoefening van het schoutambt op een kasteel. De schout fungeerde als aanklager en politie tegelijk en kon boetes eisen. In Borgharen werden voor de 'stockkamer' ijzerwerk en twee boeien met vier sleutels aangeschaft.<sup>(73)</sup> De gevangene werd zodanig vastgeketend dat hij niet kon vluchten. In Huis Bergh heet het: 'een stock, daer men die gevangenen in seth'.<sup>(74)</sup> Op kasteel Valkenburg was in de Molentoren en in de Wolftoren een 'stock' te vinden.<sup>(75)</sup> Het Hertogenhof in Venlo kende ook een gevangenis die was ondergebracht in een toren van de stadsommuring.

Montfort had in het oorlogsjaar 1398 een bezetting van maximaal 37 soldaten, waarvan er drie ook een paard ter beschikking hadden. In 1398 kwam de boogschutter meester Jan van Emenrode naar Montfort. Hij verbleef er enige maanden onder andere om pijlen te snijden uit vier wijnvaten en om een kruisboog te vermaken. Verder kocht hij hars, lijn en garen om de pijlen te voorzien van veren.<sup>(76)</sup> De inkomsten van het kasteel verminderden intussen sterk; door plundering en brandstichting konden velen in het land van Montfort hun belasting niet opbrengen. Uiteindelijk werd er met Luik een vredesverdrag gesloten op 16 juli 1398 en met Brabant in 1399. Na het overlijden van Philips de Stoute in 1404 en

Johanna van Brabant in 1406, wilde Anton van Bourgondië weer orde op zaken stellen in de Landen van Overmaas. Hij liet de weerbaarheid van zijn burchten controleren, zoals blijkt uit de inventarislijst van kasteel Rode uit 1406. Op het kasteel bevonden zich 24 kruisbogen, 16.500 pijlen, 50 kg lood en acht ijzeren kanonnen. met deze kannonnen konden loden kogels en bronzen pijlen worden afgevuurd. (77)

Het wapentuig kunnen we in een aantal groepen verdelen. De bepantsering bestond tot in de dertiende eeuw voornamelijk uit maliën, helm en schild. Steeds meer harnasonderdelen, zoals scheenbeschermers en armstukken, werden in de loop van de tijd echter vervangen door ijzeren platen, totdat rond 1300 het harnas volledig uit ijzeren platen bestond. Tot de handwapens kunnen we het zwaard, de lans, de strijdhamer, het strijdbijl en de strijdknops rekenen. Met uitzondering van de lans waren het allemaal slagwapens die vooral door een ridder te paard werden gehanteerd. Het voetvolk hanteerde vooral de stokwapens zoals de hellebaard en de spies. De hellebaard werd gebruikt om ruiters van het paard te trekken en hun bepantsering te doorboren. De voorgaande wapens speelden vooral een rol in de veldslagen.

Bij belegeringen waren vooral lange afstandswapens van belang. Zoals hieronder zal blijken, gebruikten zowel de belegeraar als de belegerden de lange afstandswapens. De zware werp- en schietmachines waren voor het merendeel al van Grieks-Romeinse oorsprong. We kunnen globaal drie typen onderscheiden. In de eerste plaats de 'ballista', een grote kruisboog, waarvan de pijlen op menselijke doelen waren gericht. Dit in tegenstelling tot de blijde of 'trabucium' die wel degelijk bedoeld was om muren te slechten. De blijde was een middeleeuwse vinding en werkte middels een contra-gewicht (fig. 13.12). Als laatste type kunnen we de mange of lepelblijde noemen. Een werparm lanceerde via torsiekracht het projectiel. Experimenten in Wales hebben aangetoond dat met de lepelblijde alleen lichte voorwerpen konden worden gelanceerd. We moeten hierbij denken aan brandende tonnen eventueel gevuld met een explosief mengsel (Grieks vuur) of rottende kadavers, bedoeld om dood en verderf te zaaien. De touwen die de torsiekracht moesten genereren, bleven door het vochtig klimaat waarschijnlijk niet lang optimaal functioneren. De mange kon zo'n 75 tot 100 meter ver werpen. De grootte van de machine en de flexibiliteit van de werparm, soms gemaakt van kersenhout, waren belangrijk. (78)

Een van de weinige historische vermeldingen van deze belegeringsmachines vinden we terug in de rijmkroniek van Jan de Klerk, chroniqueur van het Brabantse beleg van Valkenburg in 1327. Hij beschrijft hoe goed de Valkenburgers hun kasteel en stad verdedigden, onder andere door gebruik te maken van 'meneghen boghe en springale' en 'pederieren ende bliden'. (79) Onder 'springale' moeten we een 'ballista' verstaan en de 'pederiere' zal een lepelblijde zijn geweest.

Fig. 8.9 Mange of lepelblijde, reconstructie naar een veertiende-eeuws voorbeeld, collectie Limburgs Museum.

Er waren drie boogtypen in gebruik. De langboog, de kruisboog en de reflexboog. Met name de reflexboog, van oosterse oorsprong, en de kruisboog waren gevoelig voor weersinvloeden. Het deel dat de spankracht leverde bestond namelijk uit verschillende soorten hout en been. De boog kwam niet voor in het arsenaal van een ridder omdat deze moeilijk hanteerbaar was te paard en het doden over een lange afstand bovendien tegen de ridderethiek indruiste. (80) Elke boog had zijn specifieke voordelen. De langboog, gemaakt van taxushout, had een bereik van ongeveer honderd meter maar was vooral belangrijk vanwege de hoge vuursnelheid die een getrainde boogschutter kon bereiken: zes tot twaalf pijlen per minuut. Met de kruisboog kon een geoefende schutter twee pijlen per minuut afschieten die een hoge trefzekerheid hadden, zeker als men gesteund kon

schieten. <sup>(81)</sup>

Fig. 8.10 Een langboog, reconstructie naar een zestiende-eeuws voorbeeld, collectie Limburgs Museum.

Bogen komen tot in de late middeleeuwen op kastelen voor maar zij werden gedurende de vijftiende eeuw meer en meer verdrongen door het vuurgeschut. In de zestiende eeuw werden in de boedellijsten van kastelen nauwelijks nog bogen genoemd, terwijl het vuurgeschut in steeds grotere aantallen voorkomt. Het buskruit was in het Westen in de dertiende eeuw bekend. De toepassing van vuurwapens was in de beginfase nogal riskant omdat veel kanonnen onveilig waren. Vroege vermeldingen van geschut kennen we uit Gent, waar in 1313 reeds 'bussen met kruit' worden vermeld en uit Aken waar in 1346 'busa ferrea', ijzeren bussen worden genoemd. <sup>(82)</sup> Het vuurgeschut bestond uit handwapens (loodbussen) en de zwaardere steenbussen. Het kaliber van de loodbussen was aanvankelijk maximaal drie centimeter. Het kaliber van de smeedijzeren steenbussen konden variëren van tien tot tachtig centimeter en van anderhalve tot 700 kilo waarbij het bereik ongeveer 450-600 meter bedroeg. Het in stelling brengen en het laden van de grotere steenbussen, die tussen de 150 en 5000 kilo zwaar waren, was zo arbeidsintensief dat één tot twee schoten per dag het maximum was. <sup>(83)</sup>

Ondanks de toepassing van de vuurwapens veranderde de tactiek van de oorlogsvoering voorsnog niet wezenlijk. Men gebruikte het kanon nog lange tijd zoals men de werpmachines pleegde te gebruiken. Kastelen werden aangepast door middel van lagere torens, kazematten, dubbele grachten en aarden bolwerken met geschut net buiten de muren maar binnen de grachten. Een goed voorbeeld is kasteel Montfort, dat waarschijnlijk kort na 1529 werd voorzien van wallen en bastions naar een ontwerp van Rombout II Keldermans. <sup>(84)</sup>

Fig. 8.11 Kasteel Montfort in 1623, met bastions waarschijnlijk kort na 1529 aangelegd.

Het beleg van kasteel Valkenburg door de Luikenaren in 1465 laat de importantie van het vuurgeschut goed zien. De stad kocht dertien haakbussen en op het kasteel waren al tenminste twee kamerbussen aanwezig en er werden nog eens vier nieuwe kamerbussen gekocht. Ze werden op de meest strategische plekken in stelling gebracht. Daartoe brak men gaten in de muren van het kasteel en bouwde men houten bolwerken bij de stadspoorten, de molen en rond het kasteel.

Fig. 8.12 IJzeren bus oorspronkelijk op een verstelbaar onderstel, bodemvondst kasteel Valkenburg, laatste kwart vijftiende eeuw, bruikleen ROB.

De omgeving van het kasteel, met name de berghelling tegenover het dieper uitgegraven dwingelpad werd kaal gekapt om een goed schootsveld te verkrijgen. Verder maakte men ook gebruik van oude en beproefde verdedigingsmethoden zoals het aanbrengen van houten steigers (hordijzen) vanwaar uit stenen op belegeraars konden worden geworpen. De bouwactiviteit was ongehoord, alsof men in een paar weken het achterstallig onderhoud van jaren wilde wegwerken. De kosten van deze werkzaamheden bedroegen 1094 Rijnse gulden. Ter vergelijking dit bedrag was ongeveer gelijk aan de jaarlijkse inkomsten van het Land van Valkenburg.

Fig. 8.13 Maquette van kasteel Valkenburg tijdens de belegering van 1465.

Deze voorbereidingen tonen aan dat de angst voor een verrassingsaanval groot was. Het kasteel werd gewoonlijk bewaakt door drie of vier wachters, waarvan een of twee nachtwachters. In 1465 waren extra waakmeesters aangesteld om controle uit te oefenen op de burgerij die de stad moest bewaken gedurende 113 dagen. In elk waakhuis was een waakhoorn aanwezig waarmee men alarm kon slaan. Het beleg duurde uiteindelijk nog geen twee dagen. Bij de beschietingen werden in ieder geval 83 Luikenaren gewond of gedood. Na een gerucht dat hun aanvoerder zou zijn gevlucht werd het beleg afgebroken en moesten de Luikenaren drie grote kanonnen achterlaten. Nadat de aanval was afgeslagen, moet de opluchting groot zijn geweest. De stad schonk de drossaard met zijn mannen ruim honderd liter wijn in het wijnhuis. <sup>(85)</sup>

Fig. 8.14 Helm van het type Morion, kasteel Montfort, laatste kwart zestiende eeuw, collectie Limburgs Museum.

De Tachtigjarige Oorlog nam in Limburg een aanvang toen in 1568 Willem van Oranje tussen Vaals en Wittem de grens met de Zuidelijke Nederlanden overstak. Hij had korte tijd zijn hoofdkwartier op kasteel Wittem. Het was het begin van een lange periode van kleine en grote militaire acties, die met de komst van Parma in 1578 een bijna permanent karakter kregen. De Spaanse gouverneur Mondragon had zijn hoofdkwartier in kasteel Argenteau, enkele kilometers ten zuiden van Maastricht. Het behoorde toe aan de familie Scheiffart de Merode, die in 1584 haar huisraad van Argenteau naar kasteel Borgharen liet verhuizen. In de rentmeesterrekeningen van kasteel Borgharen werd al in 1576 melding gemaakt van drinkgeld voor soldaten. Kort daarop zien we de aankoop van musketten, 'polverflessen' en 'bussencruyt'. In april 1577 moesten biggen en wijn worden gekocht toen 'die Spaingarden' in het kasteel enkele weken ingekwartierd waren. <sup>(86)</sup>

De Landen van Overmaas en ook het voormalige Overkwartier van Gelre fungeerden als een soort achterland waar troepen werden verplaatst en men zich kon bevoorraden. Het Spaanse leger nam enkele kastelen en steden in maar kon het Overkwartier niet in zijn greep krijgen. Kasteel Blitterswijk lag in het Overkwartier en probeerde zich zo goed mogelijk op de komst van de Spanjaarden voor te bereiden. In de woelige jaren tachtig van de zestiende eeuw had het een minimumbezetting van twee tot vier soldaten. Ze waren afkomstig uit de regio (Sevenum, Wanssum en Venray). Het kasteel werd in januari 1586 ingenomen na een belegering door tien vendels Spaanse soldaten. Deze verlieten het kasteel echter al weer na een week. Gevolg was wel dat er op het kasteel de 'salvagarde' kapitein Zijmenes met een knecht werd geposteerd om de troepenbewegingen rond het belegerde Venlo in de gaten te houden. De rentmeester moest hem de kost geven. Deze Spanjaard liet het zich wel bekomen want hij dronk veel wijn en at alleen wit brood. Na enkele maanden werd de salvagarde weer overgeplaatst. <sup>(87)</sup> De huurlingen werden soms geheel aan hun lot overgelaten. Zo werden in november 1586 vanuit Heerlen twee Italiaanse troepeneenheden naar Venlo gestuurd vanwege voedseltekorten in Heerlen. <sup>(88)</sup> Ze strandden uiteindelijk door ijsgang op de Maas in de nabijheid van Blitterswijk en vonden daar enige tijd onderdak.

### **Het kasteel als residentie**

Kastelen vormden voor de adellijke familie die er woonde een statussymbool. Op andere

plaatsen in deze bundel is de adellijke levenswijze en de materiële wooncultuur aan de orde geweest. Hier zal worden ingegaan op de organisatie en de voorzieningen van een adellijk huishouden op een kasteel.

Het huishouden omvatte een aantal functies die naarmate het omvangrijker en prestigieuzer was, ook door meer verschillende mensen werden vervuld. Het huishouden van kasteel Oost bij Eysden werd in de jaren voor 1563 geleid door de 'borchgraeve' en 'borchgreeffersse', het echtpaar Simon Morder en Geert Symon Mors. Als 'huerlingen' worden verder genoemd een stalknecht, een kamermaagd, een kookmaagd, een koemaagd, twee jongens en een klein 'mechtgen'.<sup>(89)</sup> Dit huishouden is vergelijkbaar met dat van Huis Libeek dat in 1557 bestond uit een kamerling, een stalknecht, een kamermaagd, een bouwknacht annex brouwer, een kindermisje en twee vrouwen.<sup>(90)</sup> In tegenstelling tot de voorgaande kastelen had kasteel Kessel in 1541 ook een poortwachter, een wachtknacht en een nachtwachter in dienst. Het huishouden bevatte voor het overige weer dezelfde bediendes: een stalknecht, een kookmaagd, een diender, een bouwknacht, een brouwer, een koemaagd, een melkjongen. De ligging direct aan de Maas verklaart de aanstelling van een veerman en een visser.<sup>(91)</sup> Naast dit vaste personeel maakte men ook gebruik van losse en rondtrekkende lieden zoals schoenmakers en marskramers. Kenmerkend is in dit opzicht het afval van een beenbewerker dat is gevonden bij opgravingen op kasteel Valkenburg.

Fig. 8.15 Afval van een beenbewerker, kasteel Valkenburg twaalfde eeuw, bruikleen ROB.

De genoemde voorbeelden kunnen model staan voor de vele kastelen die bewoond werden door families van regionale importantie. Een tree hoger stond kasteel Montfort, zeker in de tijd dat het regelmatig door de landsheer werd bezocht. In de aanstellingsbrief uit 1394 van de drossaard Jan van Eijll, woonachtig op kasteel Montfort, blijkt dat hij maar liefst 27 personen op de loonlijst mocht zetten.<sup>(92)</sup> Voor het huishouden waren een dienstmaagd, een keldermeester, een kok, een bakker, een jager en drie wagenknechten aangesteld.<sup>(93)</sup> Tijdens de aanwezigheid van de hertog verbleven ook de persoonlijke dienaren op het kasteel en soms stuurde hij deze op zijn reizen vooruit om zijn komst voor te bereiden. Dat was vaak wel nodig want het kwam regelmatig voor dat er op het Hertogenhof te Venlo tijdens het verblijf van de hertog bedden moesten worden gehuurd.<sup>(94)</sup> Hoe de hertog reisde is onduidelijk. Mogelijk reisde hij in een 'heerwagen' die in 1432/33 in kasteel Ter Horst wordt genoemd.<sup>(95)</sup>

Fig. 8.16 Slot en sleutel, kasteel Bleijenbeek, zestiende eeuw, bruikleen ROB.

De kookmaagd, de keldermeester, de jager of de brouwer... ze hebben allemaal te maken met eten en drinken. De voedselvoorraden, het etenswaar en de drank waren van groot belang voor het huishouden. Het graan werd bewaard op de zolders waarvan op Montfort een torenknacht de sleutel beheerde. Vlees en drank werd niet alleen koel en donker in kelders opgeslagen, maar werd uiteraard ook streng beheerd achter gesloten deuren. Vandaar dat er op Montfort een speciale keldermeester was aangesteld. Deze moest toezien op de aanwezige voorraden, deze op peil houden en goed conserveren. Dat laatste wilde vooral zeggen: vee op het goede moment laten slachten en vervolgens het vlees laten pekelen. In kasteel Born bevonden zich in 1417 in de vleeskelder dertien kuipen met gepekeld rundvlees, drie gezouten beren (mannetjesvarkens), een kuip met pens en 23 gepekeld varkens, 25 halve varkens ('flicker') en een os die 'in der masten steet', dus net geslacht werd. In 1559 betaalde men op kasteel Borgharen elf gulden en een stuiver 'slaengelt' over twee koeien en 34 varkens.<sup>(96)</sup> In de kelder van kasteel Born stonden

verder twee tonnen met boter, zes zakken zout en drie tonnen met vet. In de boedellijst uit 1585 van kasteel Kessel wordt melding gemaakt van gerookt vlees, spek, varkenspek en rundvlees.

De drankvoorraden worden summier beschreven. In Born werd in 1417 alleen wijn genoteerd: elf vaten in de wijnkelder. Mogelijk was de keldermeester ook verantwoordelijk voor de bottelarij. Hier werd wijn en mogelijk ook bier uit grote vaten in handzame aardewerken kannen en tinnen of glazen flessen overgeheveld. Hoewel dit op elk kasteel bij tijd en wijle gebeurde, lijkt het er niet op dat er overal een aparte ruimte voor was gereserveerd. Op kasteel Born waren daartoe in 1417 acht tinnen flessen in de bottelarij aanwezig die ook kon dienen als opslag voor het dure zilverwerk.

Op de meeste kastelen wordt melding gemaakt van een brouwer of brouwbenodigdheden. Dat is logisch want bier was de belangrijkste drank. De brouwerij-inventaris bestond onder meer uit een brouvat, koelvaten, tonnen, kuipen en gieters. In het Gennepershuis werd in het bakhuis ook gebrouwen. Hoewel er op elk kasteel een bakhuis aanwezig was, werd alleen op kasteel Montfort een bakker genoemd. Het lijkt er dus op dat het broodbakken doorgaans het werk was van de kookmaagd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden op veel kastelen garnizoenen ingekwartierd. De kleine bakovens waren toen niet meer toereikend en bij opgravingen op de kastelen Ter Horst en Schaloen zijn grote broodovens teruggevonden die uit deze periode dateren.

## **Samenvatting**

Het personeelsbestand van een kasteel weerspiegelt zeer expliciet de functie van een kasteel. Dankzij rentmeesterrekeningen krijgen we een bescheiden zicht op de werkzaamheden en de samenstelling van het personeel op een kasteel. De leiding van het huishouden lag in handen van een heer of zijn plaatsvervanger in de persoon van een drossaard, ambtman of een rentmeester. Vanuit het kasteel werd het bijbehorende domein financieel beheerd maar schaalvergroting, onduidelijke verantwoordelijkheden en oorlogshandelingen maakten dat de inkomsten van veel domeinen sterk terugliepen aan het einde van de middeleeuwen. De rentmeester moest zorg dragen voor de inning van de belastingen en de verkoop van de opbrengsten uit de landbouw, veeteelt, visvijvers en bossen.

De uitgavenposten in een rentmeesterrekening hadden onder andere betrekking op het onderhoud van de bedrijfsgebouwen en de woonverblijven. Soms vonden grote bouwactiviteiten plaats en moest men materialen kopen en ambachtslieden inhuren. Bepaalde specialisten, zoals steenhouwers, moesten nogal eens van grote afstanden komen, zoals tijdens de grote verbouwing van kasteel Montfort in 1342/43. De bouwmaterialen namen in de onderzochte gevallen doorgaans maar eenderde van het totale budget van een bouwproject in beslag. De grootste post werd gevormd door de lonen; bouwmaterialen waren alleen duur als ze van ver getransporteerd moesten worden.

Kastelen symboliseerden de toenemende agressie in een middeleeuwse samenleving, waar de bevolking toenam en steeds grotere economische reserves in handen kwamen van een kleine groep lokale heren. Met name het motte-kasteel werd belangrijk omdat het snel en goedkoop kon worden gebouwd en stand kon houden tegen een verrassingsaanval. De oorlogsvoering bestond vooral uit belegeringen, waarbij het devies "verwoest eerst het land en dan het kasteel" gold. De tactiek van de belegering veranderde niet sterk met de introductie van het vuurgeschut. Kanonnen werden op dezelfde wijze ingezet als de werpen en schietmachines.

Naast een administratieve, een economische en een militaire functie had het kasteel ook een woonfunctie. Indien een heer of zijn familie op een kasteel verbleef, was dit meestal merkbaar aan de personeelssamenstelling. Het huishouden bestond dan onder meer uit een kamerling, een kamermaagd, een keukenmaagd en een diender. Hoe prestigieuzer het huishouden, des te meer huispersoneel er was aangesteld.

## Noten

1. Vergelijk ook Meijhuizen, *De rekening 1294/1295*; deze rekening bevat weinig gegevens voor ons onderzoek; vermeldenswaardig zijn alleen enkele uitgaven in verband met de verdediging van kasteel Montfort (pp. 44-45).
2. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië; zie bijvoorbeeld: Taylor, *Studies in Castles*. Voor de zuid-Duitse situatie zie: Kunstmann, *Mensch und Burg*.
3. RAG, HA, rentmeesterrekeningen 1342 - zestiende eeuw (met lacunes); Gentenaar en Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden'.
4. RAG, HA, rentmeesterrekeningen 1409 - zestiende eeuw (met lacunes); Renes en Wessels, 'Loen ende werck'.
5. ARA Brussel, Algemene Rekenkamer, rekeningen domeinen Valkenburg (transcripties in RAL, Collectie Van de Venne).
6. Uitterhoeve, *Baurechnungen*.
7. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nrs. 119-198 (1485-1579; met lacunes).
8. 's-Heerenberg, Archief Huis Bergh, o.a. inv.nr. 6871-6878 (1539-1557); Stoop, Een kasteel als werkplek.
9. RAL, Archief Huis Kessel, inv.nr. 84 (1541).
10. RAL, Archief van de familie De Geloës inv.nr. 18 (1557-1564); Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, 281-304.
11. RAL, Archief van de familie De Geloës, inv.nr. 60 (1557).
12. RAL, Archief van de heerlijkheid Blitterswijk en Wanssum, inv.nrs. 397-401 (1584-1591); Dreiskämper, 'Thonis Ongewassen en Johan Copper'.
13. Schleidgen, 'Kanzleiwesen', 99-100.
14. Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 40-41.
15. Kappelhof, 'Heren en drossaarden', 22-24.
16. Van de Venne, *Geschiedenis*, 18.
17. Het Gelderse Hof kende een kanselarij die bestond uit gemiddeld negen klerken; Nijsten, *Het hof van Gelre*, 43.

18. Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, nr. 2: Inventaris van het kasteel van Hoogstraten, 1548; Bijlage II: Nadere beschrijving van de inventaris van de rekenkamer en de charterkamer op het kasteel Hoogstraten, naar de estimacie van 1569, 45-47.
19. Zie de bijdrage van Paquay in deze bundel.
20. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 143 (1522): 'item voir myn verdient ende sallarys 2 mud rogge'; inv.nr. 145 (1524): 'item voir myn wintercleydinge ende zomercleydinge tsamen 24 gl.'.
21. Van Doorninck, *Acten 1377-1397*, 135-136.
22. Renes en Wessels, 'Loen ende Werck', noot 39.
23. Sloet, *Leenaktenboeken Overkwartier*, 30.
24. Zie de bijdrage van Lauwerier e.a. in deze bundel.
25. Dreiskämper, 'Thonis Ongewassen en Johann Copper'.
26. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 9 (lijst van zilverwerk en vee 14 april 1571).
27. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 176.
28. Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, 291.
29. Dreiskämper, 'Thonis Ongewassen en Johan Copper'.
30. Kappelhof, 'Heren en Drossaarden', 23.
31. Venner, *De Meinweg*, 230.
32. Van Veen, 'Het Huis te Montfort', 27.
33. Stoop, Een kasteel als werkplek.
34. Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, 293-294; zie voor andere processen: Venner, *De Meinweg*, 231-237.
35. Gentenaar en Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden'.
36. Uitterhoeve, *Baurechnungen*, 31-32.
37. Vergelijk Janse, 'Het 14de-eeuwse grafelijke bouwbedrijf', 168.
38. Ter Horst: Renes en Wessels, 'Loen ende Werck'; Borgharen: RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, rentmeesterrekeningen.

39. RAG, HA, 207, f.72.
40. De Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen*, 60.
41. Janse en De Vries, *Werk en merk*, 126.
42. 'Item gezant aen die amptlude van erklens van krikebeke van Gelren end Goch dat si steen deden voren ten werke'; RAG, HA, 1626 f.[52r] 44r.
43. Janse, *Leien op Monumenten*, 25.
44. Van de Venne, *Geschiedenis*, 23.
45. Van Tyghem, *De middeleeuwse bouwwerf*, 187 en 192; Janse, *Bouwers en bouwen*, 57 (noemt niet de mergelsteen als bron voor kalk).
46. Vriendelijke mededeling ir. T. Bauer (Delft).
47. De bakstenen van het Muiderslot kunnen iets groter zijn geweest maar beïnvloeden deze vergelijking niet sterk; Janssen, 'Het bisschoppelijk kasteel Vreeland', 59.
48. Janse, *Houten kappen*, 24.
49. Van de Venne, *Geschiedenis*, 23.
50. Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, 293.
51. Uitterhoeve, *Baurechnungen*, 14.
52. Kappelhof, 'Heren en Drossaarden', 24-25.
53. ARA Den Haag, Archief van de Graven van Holland, inv.nr. 2059, f.3r en 2060 f.1v; het betreft hier stro. Met dank aan ir. T. Hermans (Nijmegen).
54. De Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen*, 79.
55. RAG. HA, inv.nr. 1715a (rekening van drost van Venlo 1496/97) f.16r.
56. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 157 (1537): '28.500 scouff'; inv.nr. 159 (1539): 'aen pertstalle 1000 schouf'; 'opten schuere 300 scouff'.
57. Bradbury, *The Medieval Siege*, 48-53.
58. De verhouding tussen het aantal veldslagen en het aantal belegeringen was in de elfde en twaalfde eeuw 1:100; Bradbury, *The Medieval Siege*, 80. De opgetekende middeleeuwse veldslagen en belegeringen geven een verhouding van 1:10 te zien; Schmidtchen, *Kriegswesen im späten Mittelalter*, 285 (noot 208).
59. Vale, *War and chivalry*, 165.

60. Van de Venne, *Geschiedenis*, 60-61.
61. Bradbury, *The Medieval Siege*, 79-87.
62. Van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit*, 167.
63. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 161-166.
64. Uitterhoeve, *Baurechnungen*, 32.
65. Habets, 'Costumen der vrije heerlijkheid Wittem'.
66. Renes en Wessels, 'Loen ende Werck'.
67. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 202-203.
68. Schmidtchen, *Kriegswesen im späten Mittelalter*, 290; mogelijk is de omrekening van 'metzen' naar liters foutief; Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis*, 203.
69. Augustus, 'De middeleeuwse tollén', 60-62.
70. 'Item des dinsdaghes Bartholomei i rydende bode gesant tot ludic omme te vernemen inde dair te liggen ind syen wie sy sich ane stelden hum gegeven iii gul. Item i bode te voet gesant te Triecht ind dair te liggen ind te vernemen hum gegeven te tergelde 1 gul. viii gr'; RAG, HA, 1630 f.45r.
71. RAG, HA, 1630, f.35v.
72. RAG, HA, 1630, f. 43v en 47v.
73. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 158 (1538, ongefolieerd).
74. Van de Wesenhage en Van Ste Pieters, 'Het Graafschap Bergh', 203.
75. RAL, Collectie Van de Venne, rekening Valkenburg 1453.
76. RAG, HA, 1630, f. 57v.
77. Uitterhoeve, *Baurechnungen*, 41.
78. Bradbury, *The Medieval Siege*, 253-256.
79. Van de Venne, *Geschiedenis*, 94-95.
80. Schmidtchen, *Kriegswesen im späten Mittelalter*, 169-170.
81. Schmidtchen, *Kriegswesen im späten Mittelalter*, 166-179.
82. Bradbury, *The Medieval Siege*, 284-285.

83. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412*, 156-157.
84. Janssen, 'De fortificaties van ter Eem', 302.
85. Van de Venne, 'Het beleg van Valkenburg'.
86. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 198 (1576-79).
87. Dreiskämper, 'Thonis Ongewassen en Johan Copper'.
88. Van Hommerich, 'Militaire bedrijvigheid', 88.
89. Van Gelder, *Roerend en onroerend bezit*, 296-300.
90. RAL, Archief van de familie De Geloës, inv.nr. 60.
91. RAL, Archief Huis Kessel, inv.nr. 84.
92. Van Doorninck, *Acten 1377-1397*, 135.
93. Gentenaar en Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden'.
94. Alberts, 'Venlo', 91.
95. Renes en Wessels, 'Loen ende Werck'; heerwagen kan ook betrekking hebben op een wagen die in oorlogssituaties werd gebruikt.
96. RAL, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, inv.nr. 179.